

המסמך המדיני החדש של החמאס: מהומה או לא מאומה?

ד"ר עידו זלקוביץ*

אפריל 2017

המסמך המדיני החדש שמגבשת תנועת החמאס יעדכן את קווי המדיניות של התנועה לאור השינויים באזור ולאור צרכי החמאס המשתנים. מסמך זה לא יבטל או יהווה תחליף לאמנת התנועה, ומטרתו לאפשר לחמאס לשפר יחסים עם מדינות ערב הסוניות כדי להבטיח המשך שליטה על רצועת עזה. המסמך המתגבש פורסם בכלי תקשורת ערבים. תנועת החמאס מציגה עצמה במסמך כתנועה לאומית-אסלאמית, מביעה הסכמה למדינה פלסטינית על בסיס קווי 1967 כפתרון זמני ונמנעת משימוש באמירות האנטישמיות שמופיעות באמנת החמאס. זאת, לצד המשך סירוב להכרה בזכות קיומה של מדינת ישראל ותמיכה במאבק הצבאי נגדה. מנקודת מבט ישראלית, אין במסמך בשורה חדשה. ואולם, הוא מייצר הזדמנות למדינות האזור להפעיל מנופי לחץ חדשים על החמאס, ולהבהיר לתנועה שכדי לשמר את שלטונה בעזה, חובה עליה לזנוח את דרך האלימות. מאמר זה מנתח את הרקע לגיבוש המסמך ואת עיתויו, בוחן את תוכנו וקהלי היעד שלו, ויעריך את היקף ומידת השינויים שביכולתו לחולל.

הרקע למסמך המדיני: תוכן וקהל יעד

לצד השינויים הפנימיים שעוברת תנועת החמאס בעקבות תהליך ארוך ומורכב של בחירות למוסדות התנועה, בהן הזרם דם חדש להנהגת החמאס בארבעת מחוזותיה השונים: רצועת עזה, הגדה המערבית, בתי הכלא הישראליים והפזורה הפלסטינית, מגבשת התנועה מסמך מדיני חדש שיהווה את כרטיס הביקור הציבורי והבינלאומי שלה.

מבחינה רעיונית, מסמך זה הוא תכנית מדינית-פוליטית ואינו אמנה חדשה. מטרת המסמך (ותיקה) היא לעדכן ולעצב את קווי המדיניות הנוכחיים של חמאס, לאור השינויים הגאו-פוליטיים במזרח התיכון ובהתאם לצרכי התנועה. אמנת החמאס לא בוטלה ולא נערכו בה שינויים. היא נדחקה לקרן זווית בשל הצורך של חמאס לעדכן מדיניות על פי המשתנים הקיימים בשטח.

מנקודת מבט ישראלית, אין במסמך בשורה חדשה. על אף הניסיון להתאים את הרטוריקה הפוליטית של התנועה לעידן המודרני, במסמך החדש ממשיכה תנועת החמאס לדבוק בקווי הפעולה המסורתית שלה ומתעקשת על סירובה להכיר במדינת ישראל כמדינה לגיטימית בעלת זכות קיום לפי משפט העמים. חמאס מציגה את המשך המאבק המזוין כדרך הנכונה לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר יוכרע כאשר תוקם מדינה פלסטינית מהים עד לנהר. עד אז גורסת חמאס, יהיה ניתן למצוא פתרונות זמניים שמטרתם להקל על האוכלוסייה הפלסטינית. למדינת ישראל יש אינטרס ישיר להעלות את רמת החיים בשטחים הפלסטיניים, ולכן עליה לעודד כל יוזמה שעשויה לשפר את רמת החיים של הפלסטינים. ואולם, תמיכה ישראלית פוליטית במהלכים שמוביל החמאס, יכולה לעורר חוסר-נוחות בהנהגת אש"ף שעלולה להוביל לעידוד המאבק העממי היזום בגדה המערבית.

* ד"ר עידו זלקוביץ' הוא עמית-מדיניות במיתוים - המכון הישראלי למדיניות-חוץ אזורית, ראש חטיבת לימודי המזרח התיכון באקדמית עמק יזרעאל ועמית מחקר במרכז עזרי לחקר איראן והמפרץ הפרסי באוניברסיטת חיפה. ספרו האחרון, [Students and Resistance In Palestine: Books, Guns, and Politics](#) יצא לאור בהוצאת Routledge בשנת 2015.

הצורך בעדכון העקרונות הפוליטיים-מדיניים של תנועת חמאס נובע מצרכים משתנים בעקבות הפיכתה מגורם אופוזיציוני אסלאמי למפלגת שלטון המנהלת סדר יום של מדינה ברצועת עזה. בנוסף, חמאס של שנת 2017 משוחררת מכבלי העבר ואין בראשה מנהיג שמהווה סמכות רוחנית ושנהנה ממעמד הלכתי דוגמת מייסד התנועה שיח' אחמד יאסין. עצם העובדה שאין לחמאס פוסק הלכה משמעותי פלסטיני דורש ממנה לפנות כלפי חוץ, אל תנועת האחים המוסלמים ואל חכמי הדת הבכירים שלה, ובראשם השיח' קרצ'אוי.

במסמך המדיני החדש שלה, מגדירה את עצמה החמאס כתנועה לאומית-אסלאמית. ככזו, עליה לתת הסברים הלכתיים לתומכיה ולפעיליה באשר למהלכים הפוליטיים והצבאיים שהיא מוציאה אל הפועל. התלות ההלכתית הזו וההגדרה העצמית של החמאס מונעות מהתנועה את האפשרות להתנתק רעיונית מהאחים המוסלמים. עדכון המדיניות הנוכחי של החמאס הוא ניסיון של הנהגת התנועה, בהובלת ח'אלד משעל, לייצר מרחב של פרגמטיזם. הסיבות לכך קשורות לשינויים האחרונים בהנהגת התנועה, למאבק הבין-דורי והאזורי שמתנהל בין הנהגות החמאס בגדה המערבית וברצועת עזה, ולמתחים בין הזרוע הצבאית של החמאס לזו המדינית.

המסמך מכיר במגבלות הכוח של השפה האסלאמיסטית ובחששות ששפה זו מייצרת במרחב הפלסטיני ובזירה הפוליטית הבין-ערבית. לאור זאת, הוא מכוון בעיקר לאזניים פלסטיניות וערביות. תנועת החמאס מחפשת דרך לנסות להשתלב במנגנוני אש"ף, ומשם ליטול את הבכורה בהובלת התנועה הלאומית הפלסטינית. סעיפי המסמך החדש מדגישים את חשיבותו ההיסטורית והעכשווית של אש"ף כגוף הפוליטי המייצג של כלל הפלסטינים, אך עושה זאת תוך הטלת דופי ברשות הפלסטינית, שקמה כחלק מהתהליך המדיני שמנהל אש"ף עם מדינת ישראל.

המסמך טוען כי הרשות הפלסטינית צריכה לשוב ולשרת את בני עמה, ולכן עליה לחדול ממדיניות התיאום הביטחוני עם מדינת ישראל. נקודה זו מדגישה את העובדה כי אין אכן שינוי מהותי בתפיסת החמאס את אופי ניהול הסכסוך. מס השפתיים שחמאס מוכנה לשלם לפת"ח ואש"ף על מנת לנסות להתקרב אליהם, טמון באמירה כי חמאס תכיר בהקמתה של מדינה פלסטינית על גבולות 1967, עם ירושלים כבירתה וזאת מבלי להכיר במדינת ישראל.

תרחיש פוליטי מסוג זה אינו בר מימוש בשל העובדה שמהות המשא ומתן בין ישראל לאש"ף נסוב סביב העיקרון של הכרה הדדית. סירוב של הפלסטינים להכיר פוליטית במדינת ישראל יביא להפסקת התהליך המדיני בכללותו. זאת, בנוסף לעובדה שעל מנת לנהל את המערכת הפוליטית והכלכלית הפלסטינית באופן שוטף ועל מנת לממש אינטרסים משותפים לישראל ולפלסטינים יש צורך בשיתוף פעולה הדוק ובהכרה הדדית, גם לאור האופי הא-סימטרי של הסכסוך. השינוי בעמדת החמאס לגבי אופי ניהול הסכסוך מעיד על מצוקה פוליטית של התנועה, יותר מאשר על פרגמטיזם שיכול להוביל לשינוי מהותי בעמדות התנועה. הדבקות בערכים הדתיים בתוך המגרש הפוליטי הפלסטיני, ככלי שנועד לייצר אלטרנטיבה רעיונית לפלגי אש"ף, מונע מחמאס את האפשרות להכרה רשמית ברעיון שתי המדינות.

החיזור אחר דעת הקהל הערבית

התייחסות אל חמאס כאל תנועה בעלת מרכיבים פרגמטיים נעשית על פי רוב על מנת לתאר מהלכים בהם נוקטת התנועה כדי לשמר את השליטה שלה ברצועת עזה. המשך שלטון החמאס בעזה מחייב שמירה על סטטוס קוו מתמשך של הפסקת אש עם מדינת ישראל, תוך שמירה על פוטנציאל של חיכוך צבאי בעצמות נמוכה מולה. תנועת החמאס נדרשת להכיל ביקורת מבית על התמסדותה, בעיקר מצד הפלגים של א-סלפיה אל-ג'האדיה וארגון הג'האד האסלאמי שמציעים חלופה רעיונית רדיקלית יותר. תנועת החמאס נדרשת גם לנהל מערכת יחסים מורכבת דה פקטו מול מדינת ישראל, בייחוד בכל הנוגע להזרמת חומרי גלם לרצועת עזה כחלק מהעזרה ההומניטרית לניהול החיים השוטפים בה. זאת, על אף ששטח הרצועה מוכרז בישראל מבחינה משפטית כשטח עוין המנוהל על ידי אויב.

לצד זאת, חמאס מבינה כי עורק החיים המרכזי של הרצועה עובר דרך מעבר רפיח. ואולם, חמאס מזוהה כבשר מבשרה של תנועת האחים המוסלמים, שנאות-נפשו של המשטר המצרי. לפיכך, התנועה צריכה למצוא לעצמה קול ייחודי, שיאפשר לה להתנהל בעצמאות יתרה מול מצרים. הממשל הצבאי במצרים רואה מצדו

בחמאס גורם שיכול לעזור לו להתמודד באופן טקטי עם האיום שמציבים בפניו תומכי המדינה האסלאמית בחצי האי סיני.

במסמך החדש, מנסה תנועת החמאס להושיט יד לכל גורם אפשרי במרחב הערבי והאסלאמי אשר יהיה מוכן לעזור לה, גם אם רק ברמה הטקטית, לשמר את שליטתה על רצועת עזה. העובדה שבמסמך אין אזכור של תנועת האחים המוסלמים כבסיס הרעיוני של החמאס, מאפשר לחמאס לחזק את השיח הפוליטי עם מצרים וערב הסעודית. במקביל, הוא עשוי לפגום בטיב היחסים של התנועה עם תורכיה וקטר, אלא אם כן ניסוח המסמך נעשה בתיאום עמך ובהסכמתן. יחד עם זאת, המשך הדבקות ברעיון הג'האד, מאפשר לחמאס להמשיך את הקשר הפונקציונלי שלה עם איראן, שיש לו חשיבות אסטרטגית עבור היכולות הצבאיות של התנועה.

דמותו של האויב

מסמך המדיניות החדש של החמאס כולל שינוי מעניין בכל הנוגע לדמותו של היריב. במסמך החדש, בניגוד לאמנה המקורית, חמאס מגדירה את הסכסוך בהקשר לאומי מול התנועה הציונית, ומוציאה ממעגל האיבה את היהודים כקולקטיב. צעד זה מזכיר את השיח הלאומי של אש"ף, שמעוגן באמנה הלאומית משנת 1968, בה יש הבחנה בין הציונות כתנועה לאומית והיהדות כדת שמית. השינוי בשיח של החמאס נובע מרצון התנועה להתנער מהאשמות האנטישמיות שדבקו בה בשל התקפות על יהודים המעוגנות באמנת התנועה.

חמאס מנסה לאמץ שפה פוליטית של תנועת שחרור לאומית והמסמך החדש מדגיש כי המאבק הוא ב"ציונים" וב"כובשים" בלבד. בסעיפים אלה חמאס מנסה להשמיט את המרכיב הדתי התיאולוגי מהסכסוך, מרכיב שתופס מקום מרכזי בתפיסת עולמה של התנועה ושמעוגן באמנה המקורית הרואה את אדמת פלסטין כאדמת וקף וכרכוש מוסלמי. תפיסה תיאולוגית זאת לא מאפשרת לחמאס להכיר דה פקטו ברעיון שתי המדינות. העובדה שהמסמך אינו מחליף הלכה למעשה את אמנת התנועה, מחזקת תובנה זאת.

באמנת החמאס משנת 1988, התנועה אימצה טענות מהפרוטוקולים של זקני ציון שמאשימות את היהודים בקידום חוסר-יציבות עולמית על ידי שליטה במערכות הבנקאות והתקשורת. את האנטישמיות הישנה מחליפה היום שפה שונה של שיח אנטי-ציוני, שבאה לידי ביטוי גם בפעילות של גורמים בשמאל הרדיקלי באירופה ושל תנועת ה-BDS. מסמך המדיניות החדש של החמאס נועד לאפשר לתנועה לקדם שותפויות עם גורמים שכאלה. תקוות החמאס היא גם שבעקבות אימוץ מסמך המדיניות החדש יסכימו גם גורמים מתונים ומרכזיים יותר בשמאל הליברלי האירופאי לנהל קשרים פוליטיים גלויים עם הנהגת החמאס, ובכך ייצרו לתנועה לגיטימציה בינלאומית.

סיכום

חמאס עוברת תהליכי שינוי מהותיים מאז היא נכנסה למגרש הפוליטי בשנת 2005. ואולם, שינויים אלה עדיין לא הצליחו להביא לפריצת דרך שתאפשר לה להיחשב שחקן פוליטי לגיטימי. חמאס מעוניינת בסופו של דבר ליטול מאש"ף את הבכורה בהובלת התנועה הלאומית הפלסטינית, וניצבת מול מציאות מדינית שנוצרה על ידי אש"ף ושמנוגדת באופן מהותי לתפיסת עולמה הבסיסית.

המסמך החדש אמור לשמש עבור חמאס כמקפצה לעמדת הובלה לאומית על חשבונם של אש"ף ואבו מאזן. על מנת לעשות זאת, חמאס מנסה לטשטש את ההבדל בין השיח הלאומי לדתי, ולצייר תמונת מצב של מאבק המתמקד בזירה הפלסטינית ומגלם בתוכו לא רק ערכים אסלאמיים אלא גם ערכים לאומיים עם ניחוח אנטי-קולוניאלי.

יחד עם זאת, שינויים אלו מכילים סתירות פנימיות, דוגמת הסכמת החמאס למדינה פלסטינית זמנית בגבולות 1967, שאינה יכולה לקום ללא משא ומתן והסכמה של הצד הישראלי. חשוב מכך, הדבר עומד בסתירה להנחת היסוד של אמנת החמאס, שרואה באדמת פלסטין כולה וקף אסלאמי.

המסמך החדש לא נועד להחליף את אמנת החמאס או לבטל אותה. זהו כלי שנועד לאפשר להנהגת החמאס, הנמצאת במצוקה אסטרטגית, לתמרן בין שלושה מגרשים בו זמנית: הפוליטיקה הפלסטינית, שם חמאס נאבקת על הבכורה מול פת"ח; הפוליטיקה הבין-ערבית, שם חמאס מנסה לייצר לגיטימציה על חשבון אש"ף ולשמר את שליטתה על רצועת עזה; והקהילה הבינלאומית, שכלפיה מנסה החמאס להציג פנים מתונות יותר. כך בדיוק עשה אש"ף עשה בזמנו כאשר פרסם את תכנית עשר הנקודות של אבו איאד בשנת 1974.

בניגוד לאש"ף, שהשתמש במוטיב של אחדות לאומית ככלי מגשר בין פלגיו השונים, לחמאס יש עמודי תווך אידיאולוגיים דתיים מוצקים עליהם יכולה התנועה להישען. הם מעניקים לתנועה עוצמה פוליטית פנימית, אך גם מגבילים את מרחב התמרון הפוליטי שלה. גם אם במסמך החדש תנועת החמאס אינה מכריזה על עצמה כחלק מתנועת האחים המוסלמים, היא איננה מוציאה עצמה מאוהלה של התנועה. התשתית של האחים המוסלמים חשובה לחמאס במרוץ להשגת הכרה בינלאומית, ואת הסיסמה "האסלאם הוא הפתרון", היא מעדנת באומרה כי האסלאם מקיף את כל תחומי החיים ונכון לכל זמן ומקום.

המסמך החדש הוא חלק מתהליך פוליטי שנועד להרחיב את אפשרויות הפעולה של החמאס. יחד עם זאת, אין בו עדיין בשורה של ממש. חמאס אינה מתנערת מעקרונותיה הישנים ולא זונחת את הג'האד כערך עליון וכאבן דרך מרכזית לשחרור פלסטין. ראשי התנועה מבינים היטב את משמעות ההתנערות מדרך המאבק המזוין. נטישת החמאס את עקרון הג'האד תשנה באופן דרמטי את פני התנועה. חמאס ללא ג'האד, איננה חמאס. חמאס ללא ג'האד תאבד משאבים צבאיים וכלכליים, עליהם חשוב לה לשמור במצב של פיצול מתמשך במערכת הפוליטית הפלסטינית. הג'האד כרעיון הוא הדבק המלכד בין פעילי החמאס. רעיון זה לא יכול לדעוך לטובת מדינה מעומעמת על קווי 1967, הנמצאת בסכסוך מתמשך עם אויב אגדי.

יחד עם זאת, המשבר שעובר על חמאס יכול לייצר הזדמנות עבור מדינת ישראל. דחיקתו הזמנית של רעיון הג'האד בסדר העדיפות הרעיוני של החמאס ורצונה להתקרב לגוש המדינות הערביות הסוניות המתונות, מייצרים הזדמנות להפעיל מנופי לחץ על החמאס ולהבהיר לה באופן חד-משמעי שכדי לשמר את שלטונה ברצועת עזה עליה לזנוח את דרך האלימות. במצב שכזה, המדינות הסוניות יוכלו, באמצעות אש"ף, לפעול לרווחת התושבים ברצועת עזה, בעוד שהחמאס – תוך הפקת תועלת מצינור החמצן הפוליטי שסיפקו לה מדינות האזור - תוכל להמשיך ולשלוט מבחינה פוליטית על רצועת עזה. נוסחה זו תייצר אומנם מצב זמני, בייחוד לאור העובדה שחמאס איננה נוטשת רעיונית את תפיסת הסכסוך שלה. ואולם, החמאס עשויה להסכים להפסקת אש ארוכת טווח עם ישראל (הודנה) כמצב ביניים שייאלץ אותה לוותר על אופציית הג'האד ככלי אפקטיבי לשינוי המצב הפוליטי.